

FOR A SUITABLE UNDERSTANDING OF SOME PASSAGES OF THE
GEORGIAN CHRONICLES (KARTVELTA TSKHOVREBA)

ქართველთა ცხოვრების ზოგიერთი ადგილის
სწორად გაგებისათვის

Manana Sanadze

Doctor of Historical Sciences, Professor of the University of Georgia, Tbilisi,
Georgia

ORCID: ID 0000-0002-9921-322X

(+995) 599292317; msanadze@ug.edu.ge

Abstract

The work is a continuation of the article published in the previous issue of Matsne, in which thirteen sections of text of the Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba) were corrected that were not corrected or damaged in various publications so far. In the present article, we introduce the next ten and give the correct readings of the relevant places. The very initial section of the work, up to the section called Matiane Kartlisa, is still taken as the basis of the research.

The editions that we consider when correcting the damaged sections of the text are the two academic editions of the works carried out so far - edited by Kaukhchishvili - 1955. (Below we refer to it as the 1955 edition) and with the editorship of Metreveli - 2008. (We will refer to it as the 2008 edition below).

Restoring and returning to the appropriate place the sections of the text that were thrown out or damaged, because of the carelessness of copyists over the centuries, will help to correctly understand the narrative of such complex, multi-syllabic, and information-laden works, such as the Georgian Chronicles is.

Key words: Georgian Chronicles, Manuscripts of Mariam, Ana, Chalashvili, Machabeli, Mgaloblishdze, edition of Mtskhethian.

მანანა სანაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს უნივერსიტეტის
პროფესორი, თბილისი, საქართველო

ORCID: ID 0000-0002-9921-322X

(+995) 599292317; msanadze@ug.edu.ge

აბსტრაქტი

ნაშრომი გაგრძელებაა ამავე ჟურნალში ადრე გამოქვეყნებული სტატიისა, რომელიც მიემდვნა ქართველთა (ქართლის) ცხოვრების ხელნაწერებში შეყვნილი და გამოცემებში უმართებულოდ აღდგენილი

ათეულზე მეტი მონაკვეთის გასწორებას. საკვლევ მონაკვეთად აქაც აღებულია ქართველთა ცხოვრების მხოლოდ დასაწყისი მონაკვეთი, მათიანე ქართლისად წოდებულ თხზულებამდე.

ტექსტის დადგენაზე მუშაობის პროცესში თვალნათლივ გამოჩნდა, რომ ქართველთა ცხოვრების გამოცემების საქმეში დღეისათვის დაგროვილი გამოცდილება გარდუვალად მოითხოვს გამოცემის მიზნების ცალსახად განსაზღვრას და ამ მიზნების შესაბამისად ტექსტის დადგენის მკაფიო მეთოდების შემუშავებას. სტატიაში გნხილული მაგალითები მოწმობენ, რომ ხელნაწერთა ტექსტობრივი ხარვეზების (დამახინჯებები, ნაკლულობა, აზრის ბუნდოვანება) გასწორების საქმეში გამოცემებში არსებული უზუსტობების უმრავლესობა გამოწვეულია ტექსტის დადგენის მეთოდების ეკლექტიზმით, მათი შერჩევისა და გამოყენების არათანმიმდევრულობით, რაც სავსებით ბუნებრივია ისეთი რთული სტრუქტურისა და ხანგრძლივი მანუსკრიპტული ისტორიის მქონე ძეგლზე მუშაობისას, როგორც ქართველთა ცხოვრებაა.

ქვემოთ განვიხილავთ ქართველთა ცხოვრების როგორც დაზიანებულ მონაკვეთებს ნუსხების მიხედვით, ისე მათი აღდგენისა და გამართვის ცდებს ორ აკადემიურ გამოცემაში (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით - 1955 წ. ქვემოთ მოვიხსენიებთ 1955 წ-ის გამოცემად და რ. მეტრეველის რედაქციით - 2008 წ. ქვემოთ მოვიხსენიებთ 2008 წლის გამოცემად). არ ვეხებით მ. ბროსესა და დ. ჩუბინოვის მიერ განხორციელებულ გამოცემას, ვინაიდან ის მხოლოდ ახალი ქართველთა ცხოვრების ნუსხების საფუძველზე განხორციელდა).

საუკუნეთა განმავლობაში გადამწერთა უყურადღებობის შედეგად ტექსტის ამოგდებული თუ შერყვნილი მონაკვეთების შესაბამის ადგილას აღდგენა-დაბრუნება ხელს შეუწყობს ისეთი ურთულესი, მრავალშროვანი და ინფორმაციებით დატვირთული თხზულების მონათხრობის სწორად გაგებას, როგორც ქართველთა (ქართლის) ცხოვრებაა.

საკვანძო სიტყვები: ქართველთა ცხოვრება, მარიამისეული, ანასეული, ჭალაშვილისეული, მაჩაბლისეული, მგალობლისძის, ნუსხა, მცხეთური რედაქცია.

შესავალი

ძველი ქართველთა ცხოვრების ქართულენოვანი ხუთი ხელნაწერი შემოგვრჩა: აქედან მხოლოდ ერთი, მარიამისეული ნუსხის პირი (სააღრიცხვო ნომერი S-30; აღინიშნება, როგორც M) შეიცავს თხზულების სრულ ტექსტს, მგალობლისძის (მას კლიმიაშვილისეულსაც უწოდებენ) ნუსხა (სააღრიცხვო ნომერი Q-1219. აღინიშნება, როგორც Q) და ანასეული ნუსხის პირი (სააღრიცხვო ნომერი Q-795. აღინიშნება, როგორც A) ნაკლულები არიან (ანასეული მეტად, მგალობლისძის ნაკლებად). დარჩენილი ორი კი - ჰიბრიდულია (ასე ვუწოდებთ მაჩაბლისეულ და ჭალაშვილისეულ ნუსხებს, რომლებიც აერთიანებენ ძველი და ახალი ქართველთა ცხოვრების ტექსტებს). მაჩაბლისეული ნუსხის (სააღრიცხვო ნომერი H 2135) როგორც ძველი, ისე ახალი მონაკვეთი აღინიშნება, როგორც

- m და ჭალაშვილისეული ნუსხის (სააღრიცხვო ნომერი Q 207) ძველი მონაკვეთი კი, როგორც - C (განსხვავებით ახლისაგან - c), ჩვენც იმავე აღნიშვნას ვიყენებთ (დასახელებული ხელნაწერები აღნიშნული შიფრებით დაცულია კორნელი კეკელიძის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში). მეექვსე ნუსხას და იმავდროულად რედაქციასაც ქართველთა ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანის (აბულაძე, 1953) ქართული დედანი ქმნის, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, თუმცა მასზე წარმოდგენას თარგმანი გვიქმნის. ეს ექვსი ნუსხა (ხუთი ქართული და ერთი სომხური თარგმანის ვერმოდწეული დედანი) სამ რედაქციას - მცხეთურს (MQm ნუსხები. მათ ერთობლივად აღვნიშნავთ, როგორც M*), ანასეულს (CA ნუსხები. მათ ერთობლივად აღვნიშნავთ, როგორც A*) და სომხურს ქმნის (arm.).

როგორც ზოგადად ხელნაწერი ტექსტებისათვისაა დამახასიათებელი, ყველა ნუსხა ხარვეზებს შეიცავს: ამოვარდნილია წინადადებები და მთელი მონაკვეთები, შეცდომებია დაშვებული როგორც ქარაგმების გახსნაში, ისე ნუსხურიდან მხედრულად გადმოწერისას (ამ ნუსხების თავდაპირველი დედანი ნუსხურად იყო დაწერილი) და ა. შ. მთელ რიგ შემთხვევებში აზრი იმდენადაა დამახინჯებული, რომ ტექსტის საგანგებოდ აღდგენის გარეშე აზრის გამოტანა ძნელდება. საქართველოს ანტიკური ხანისა და შუა საუკუნეების ისტორიისათვის ამ უმნიშვნელოვანესი თხზულების გამართვა პირველად ვახტანგ VI-მ განიზრახა და ამისათვის მეცნიერ კაცთა კომისიაც შექმნა. კომისიამ ქართველთა ცხოვრების ტექსტის გასწორება-რედაქტირების მიმართულებით უმნიშვნელოვანესი სამუშაო ჩაატარა, თუმცა, ბუნებრივია, როგორც ყველა დიდ ნამუშევარს, მათ ნაშრომსაც შეცდომები ახლავს (იხ: გრიგოლია, 1954:364; ყაუხჩიშვილი, 1955:025; არახამია, 2017:3-48). რიგ შემთხვევაში მეცნიერმა კაცებმა არათუ ვერ გამოასწორეს შეცდომა, არამედ თავის მხრივ არსებულს ახალი მიუმატეს.

ქვემოთ ვახტანგ VI-ის კომისიის მიერ შემუშავებული ტექსტით სარგებლობისას ვიყენებთ გ. არახამიას მიერ 2017-2020 წლებში განხორციელებული სამტომეული გამოცემის I ტომს (გამოცა 2017 წ), რომელსაც სიმოკლისათვის ვუთითებთ, როგორც: V].

ვახტანგ VI-ის კომისიის მუშაობის მეთოდზე, ისევე როგორც ძველი ქართველთა ცხოვრების ნუსხების აღმოჩენასა და მათი გამოცემის მეთოდის სუსტ და ძლიერ მხარეებზე წინა სტატიაში უკვე ვისაუბრეთ და აქ აღარ შევჩერდებით.

ამჟამად მხოლოდ რამდენიმე სიტყვით აღვნიშნავთ იმ მთავარ მიზეზს, რამაც, ჩვენის აზრით, როგორც 1955 წ-ის, ისე 2008 წ-ის გამოცემებში ქართველთა ცხოვრების მთელი რიგი მონაკვეთების წაკითხვა გამოიწვია. უპირველეს ყოვლისა, შეცდომების მიზეზი ტექსტის გამოცემის მეთოდოლოგიის გაუმართაობაა. რაც შეეხება 2008 წლის გამოცემას, მას თავის მიზნად ძველი ქართველთა ცხოვრების ნუსხების გამოცემა აქვს გაცხადებული, თუმცა ძველი ქართველთა ცხოვრების ხუთივე ნუსხას თანაბარ მნიშვნელობისად არ მიიჩნევს. ხშირია შემთხვევები, როდესაც იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს გამომცემლები მარტო მცხეთური

რედაქციის ნუსხების გამოცემას ისახავდნენ მიზნად, ვინაიდან ანასეული რედაქციის ნუსხების ჩვენებებს გაუგებარი მიზეზით უგულვებელყოფენ. ზოგადად, რა ნიშნით ანიჭებენ ამა თუ იმ ნუსხის წაკითხვას უპირატესობას, ამის თაობაზე გამომცემლები არაფერს გვამცნობენ, თუმცა სწორედ ასეთი შემთხვევები მოითხოვს მტკიცედ ჩამოყალიბებულ მეთოდოლოგიურ მიდგომას.

არა ერთი შემთხვევა გვაქვს, როდესაც ტექსტის წაკითხვა დაუსაბუთებლად შეცვლილია, ანუ არცერთი ნუსხა ასეთ წაკითხვას არ შეიცავს და გამომცემლები თავისი შეხედულებისამებრ შეარჩევენ ხოლმე სავარაუდო სიტყვას. მეორე მხრივ, გვაქვს შემთხვევები, როდესაც ყველა ნუსხაში აშკარად მცდარი წაკითხვა გვეძლევა, შეცდომა დიდი ხნის აღმოჩენილია, შეცდომის დაშვების მიზეზებიც გარკვეულია და გამომცემლები მას მაინც არ ასწორებენ და უცვლელად ტოვებენ.

ბუნებრივია ტექსტის გამოცემისას მეთოდოლოგიურად მკაფიოდ დასაბუთებული გზა უნდა ავირჩიოთ.

კვლევის მეთოდი

ვიყენებთ ტექსტზე მუშაობის შედარებით და ანალიტიკურ მეთოდს.

შედეგები

განვიხილეთ ქართველთა ცხოვრების დასაწყისი ტექსტიდან (ტექსტი ე. წ. მატიანე ქართლისად წოდებულ თხზულებამდე) ათი სხვადასხვა მონაკვეთი, სადაც ტექსტი გადამწერთა მიერ შერყვნილია და წარმოვაჩინეთ მათი უკვე გამომცემელთა მიერ მცდარად აღდგენის (ან სულაც არ აღდგენის) შემთხვევები. პარალელურად ვიძლევიტ ტექსტის აღნიშნული მონაკვეთების სწორ წაკითხვას.

მსჯელობა და დასკვნები

1. ქუეყანასა პარ(ხრი)~სა თუ პარ(აკაციო)~სა?

მეფეების არსუკისა და არმაზელის ცხოვრებაში, მათ მიერ სომეხი უფლისწულის ზარენის შეპყრობის მოთხრობაში ვკითხულობთ:

„ქუეყანასა პარხრისასა, რომელ არს ტაო“.

ეს ფრაზა არ გვაქვს მცხეთური რედაქციის ნუსხებში (QM), მაგრამ გვეძლევა ანასეული ნუსხის პირში (A). პარხრის, იგივე პარიადრის აღმოსავლეთი ფერდობი მართლაც ტაოა, მაგრამ, ტექსტის მიხედვით, ქმედება ჯავახეთში ხდება, იქვე, ცელის ტბასთან შეიპყრეს ზარენიც. გეოგრაფიულად ეს უაზრობაა: ქმედება ხდება ან ჯავახეთსა და აშოცში, სადაც ცელის ტბასთან (დღევანდელი ჩილდირის ტბა თურქეთში, იგივე ქართული ჩრდილის ტბა) ან ტაოს უკიდურეს დასავლეთში, პარხალის ქვეყანაში. გაუგებრობა, როგორც ჩანს, შენიშნა ვახტანგის კომისიამ, ამიტომ ეს მონაკვეთი არ შეიტანა ტექსტში, ასევე მოიქცნენ ს. ყაუხჩიშვილი და ი. ანთელევა და ნ. შოშიაშვილიც. აღსანიშნავია, რომ განსახილველი წინადადება ტექსტში ოდნავ ზევით გვხვდება, თანაც სწორ კონტექსტში:

არსუკ მეფის ხანაში, კლარჯეთის ერისთავზე მემატინანე შემდეგს გვამცნობს: „და იყო კლარჯეთს ერისთავი არ[ს]უკ მეფისა და აზნაურთაგანივე და იგი ავნებდის საზღვართა სომხითისათა, ქუეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო“ (Q-1219: 6r; S-30: 81v).

კლარჯეთის ერისთავს მართლაც შეეძლო, საკუთარი ქვეყნის დასავლეთით, უფრო სამხრეთ-დასავლეთით პარხლის ტერიტორიისათვის შეეტია, რომელიც იმხანად სომხეთის საზღვრებში შედიოდა, მაგრამ აქ ჯავახეთი და ცელის ტბა არაფერ შუაშია.

2008-ის გამოცემამ აღნიშნული წინადადება ტექსტში მაინც შეიტანა, თუმცა, ამ სახით აღნიშნული ინფორმაციის ტექსტში შეტანა შინაარსობრივად გაუმართლებელია. იმავდროულად, თუ დავუკვირდებით, საიდან აღმოჩნდა ანასეულ ნუსხის ტექსტის ამ მონაკვეთში „პარხრის ქვეყანა“, მივხვდებით შეცდომის მიზეზს: ტექსტში დასახელებული ცელის ტბა იგივე პალაკაციოს ტბაა, საკუთრივ „ცელი“ ბერძნული პალაკაციოს თარგმანია, რაც მოწმობაა იმისა, რომ ბერძნულენოვან თუ სომხურენოვან დედანში, საიდანაც ეს ქრონიკა უკვე ქართულად თარგმნეს (მამულია, 1970, გვ. 147-163), პალაკაციოს ტბა ეწერა. ასე რომ თავდაპირველად ხელნაწერში ქვეყანასა პალაკაციოსასა, უფრო კი პარაკაციოსასა უნდა წერებოდა (ლ/რ-ს მონაცვლეობა ძველი ქართული ტექსტებისათვის ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა: სულთანნი/სურტანი ან იერუსალემი/იელუსალიმი და სხვ.). საფიქრებელია, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვეყანასა პარაკაციოსასა დაქარაგმებული სახით (პარ ცსასა) ეწერა. ქვეყნის ამ ფრიად ძველი, ბერძნული ენიდან მომდინარე სახელის, ისევე როგორც „ცელის ტბის“ მდებარეობის არმცოდნე გადამწერმა (ვინაიდან მან ცელის ტბა, რომელიც ამ სახელით ქართულად არ იწოდებოდა), ჩრდილის ტბასთან ვერ დააკავშირა, პარ(აკა)ც(იო)სასა-ს დაქარაგმებულ ფორმაში კი ნუსხური „ც“ „ხ“-დ ამოიკითხა, შედეგად - პარხრისასა- მიიღო. და მის მიმართ მკითხველისათვის ტექსტში უკვე ზემოთ არსებული განმარტება გაიმეორა - „რომელ არს ტაო“. ამდენად, ეს განმარტება („რომელ არს ტაო“), რომელიც ტექსტში პარხლის ქვეყანასთან მიმათებით მეორედ გვხვდება, არაა ტექსტისეული, ის გადამწერისეულია, ვინაიდან „პარაკაციოს“ ქვეყნის „პარხლად“ მცდარად წაკითხვიდან მომდინარეობს და გვიანდელია. რაც შეეხება ამ მეორე შემთხვევის „პარხარს“, ის „პარაკაციო“-დ უნდა აღდგეს. ასეთნაირად ყველაფერი გასაგები ხდება, მით უფრო, რომ პალაკაციოს ქვეყანა ისტორიულად რეალურად არსებული ქვეყანაა და ტექსტის მიხედვით სწორედ ის ადგილია, სადაც ზარენის შეპყრობა ხდება:

„ხოლო შეკრბეს, ქართველნი და ოვსნი და მიეგებნეს ქუეყანასა ჯავახეთისასა, ეწყუნეს და სძლიეს ქართველთა და ოვსთა და აოტეს ზარენ ძე სომეხთ მეფისა, და მოსრეს სპად მისი ყოველი. და სდევნეს საზღვართამდე სომხითისა, ქვეყანასა პარ[აკაციო]სასა. მიეწივნეს და შეიპყრეს ზარენ ძე მეფისა, ტბის პირსა, რომელსა ცელი სახელელების და უკმოიყვანეს“.

2. რას აშავებს „გაუყრელ იყუნეს“?

ამავე მოთხრობაში ჩრდილო კავკასიელი მოკავშირეებისა და ქართლის მეფეების მიერ სომხეთის დალაშქრისა და ამ ლაშქრობიდან ნატყვენავით

სავსე ლაშქრის ფარისოსის გზით ქართლში დაბრუნების ამბის თხრობისას, მცხეთური რედაქციის მარიამისეულსა და მგალოზლისძის (MQ) ნუსხებში ვკითხულობთ:

„ხოლო ესე ჩრდილონი ყოველნი **გაყრილ** (გყრილ Q) **იყვნეს** კამბეჩანს და დაებანაკაჲ იორსა ზედა და გან[ი]ყოფდეს ტყუჴსა და ნატყუჴნავსა“ (S-30: 79v).

როგორც ვხედავთ, წინადადება ბუნდოვანია. ტექსტის დადგენაში ანასეული (A) ნუსხა გვეხმარება, სადაც ვკითხულობთ:

„ხოლო ესე ყოველნი ჩრდილონი **გაუყრელ იყუნეს** და მისრულ **იყუნეს** კამბეჩოანსა, დაებანაკა იორსა ზედა და განყოფდეს ტყუესა და ნატყუენავსა“ (Q-795: 3v).

გასაგები ხდება, რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ქართლის მეფეთა დასახმარებლად მოსული ლაშქარი, ჯერ „გაუყრელი იყო“ (და არა გაყრილ) და მისული იყო კამბეჩოანს. „მისულ იყვნეს“ მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ამოვარდნილია კიდურსიტყვების მსგავსების გამო: იყვნეს//იყვნეს. მართლაცდა, სანამ ნამარცვს არ გაიყოფდნენ და ყველა თავისას არ აიღებდა, მანამდე ხომ არ გაეყრებოდნენ ერთმანეთს და ხელცარიელნი ხომ არ გაუდგებოდნენ თავ-თავიანთ გზას? ეს მონაკვეთი („გაუყრელ იყვნეს“ და „მისრულ იყვნეს“), როგორც ვხედავთ, ანასეულმა ნუსხამ უკეთ შემოგვინახა.

ვახტანგის მეცნიერ კაცებთან შემდეგ ვერსიას ვხვდებით:

„ხოლო ესე ყოველნი ჩრდილონი **განსრულ იყვნეს მტკუარსა** და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანს (კამბეჩოანსა 2008) და დაებანაკათ (დაებანაკა 2008) იორსა ზედა და განყოფდეს ტყუესა და ნატყუენავსა“ (ქრ. ცხ., 2017:54; ქრ. ცხ., 2008: 59).

ბუნებრივია, ვახტანგის კომისია, „განსრულ იყვნეს მტკუარსა“-ს თვითონ ვერ მოიგონებდა. ცხადია, „ფარისოსის გზით“ უკან დაბრუნებული ლაშქარი კამბეჩოანში და იორის პირას ისე ვერ მოხვდებოდა, თუ მტკვარს არ გადალახავდა. ასე რომ, ეს ვახტანგის კომისიის მიერ შემოთავაზებული ვერსია უარსაყოფი არაა. თუმცა, იმავდროულად ამ ვერსიას ანასეული „გაუყრელ იყვნეს“ აკლია, რომელიც ოდნავ შერყენილი სახით („გაყრილ იყვნეს“) მცხეთური რედაქციის ორივე ნუსხაში გვეძლევა. 1955 წლის გამოცემა ვახტანგის მეცნიერ კაცთა ვერსიას სიტყვა-სიტყვით იმეორებს. ასევეა 2008 წ-ის გამოცემაშიც ზემოთ ნაჩვენები განსხვავებებით, რომლებიც არსებითად არაფერს ცვლის.

როგორ უნდა მოვიქცეთ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში? უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღდგეს უმართებულოდ დაწუნებული „გაუყრელ იყვნეს“, რომელიც სამივე ნუსხაში (ეს მონაკვეთი მხოლოდ სამი ნუსხით შემოგვრჩა) გვაქვს, მით უფრო, რომ ის რამეს უცნაურს და გაუგებარს არ გვეუბნება, ისევე, როგორც ანასეული ნუსხის მიხედვით უნდა აღდგეს მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ამოვარდნილი „და მისრულ იყვნეს“. ერთადერთი, რაზედაც შესაძლოა გვეფიქრა - შეგვეტანა თუ არა ტექსტში, ესაა „და განსრულ იყვნეს მტკუარსა“, რომელიც მხოლოდ ვახტანგის რედაქციაში გვხვდება, რომელიც შეტანილია ტექსტში 1955 წლისა და 2008 წლის გამოცემებში, მაგრამ არაა

გათვალისწინებული სხვა ნუსხების ჩვენება. ამ შემთხვევაში იმას არ ვამბობთ, რომ ვახტანგისეული წაკითხვა არ უნდა გავითვალისწინოთ, მაგრამ უპირველეს ყოვლისა, არ უნდა ამოვადგოთ ის, რაც ძველ ნუსხებში გვეძლევა. ამრიგად, ამ მონაკვეთის სწორი აღდგენა შემდეგია:

„ხოლო ესე ჩრდილონი ყოველნი გაუყრელ იყვნეს [და განსრულ იყვნეს მტკუარსა V] და მისრულ იყვნეს კამბეჩანს და დაებანაკაჲ იორსა ზედა და გან[ი]ყოფდეს ტყუესა და ნატყუენავსა“.

3. ვინ „იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა“?

ქართველთა ცხოვრების მცხეთურ რედაქციაში (M, m, Q ნუსხები) ვკითხულობთ:

„ხოლო მირიან გარეს:გარ (რ2] ნ m) გარდავიდა ოვსეთს, მოტყუჴნა (ნ+ვ Mm) ოვსეთი და მოიწია ხაზართამდე, რამეთუ გარდამოვლო გზად დვალეთისა და მოვიდა შინა.

და შემდგომად ამისსა, რაოდენთამე წელიწადთა ჩუჭულელებისაებრ მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ უკუჴ მეფე გუთთა სპითა ურიცხვთა შევიდა საბერძნეთს. ხოლო მეფე ბერძენთა შეკრბად სპითა დიდითა – წინა:აღუდგაჲ.“ (S-30/97r; H2135/52v-53r; Q1219/13v.).

ბუნებრივია ჩნდება კითხვა: ვიზეა საუბარი ფრაზაში: „და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა“ - ვინ იყო მუნ? შესაძლოა, ვივარაუდოთ, რომ აქ მირიანი იგულისხმება, მაგრამ ამას მაინც ერთგვარი „მიხვედრა“ სჭირდება, რაც იმთავითვე ეჭვს აჩენს, რომ ტექსტის ამ მონაკვეთში ყველაფერი თავის ადგილზე არაა.

ანასეულ რედაქციაში (C, A) იგივე მონაკვეთი შემდეგნაირად ჟღერს:

„ხოლო (ხოლო– A) მირიან გარესგარ (+ე C) გარდავიდა (ვიდა] მოვიდა C) ოვსეთს (ს2] ით A), და მოტყუენა ოვსეთი და მიუწია (მი] მო A) ხაზართამდი (ხაზართა A), და (და– A) გარდამოვლო გზად დვალეთისა და მოვიდა შინა.

და შემდგომად ამისსა რაოდენთამე წელიწადთა (წელთა C) ჩუეუ-ლებისაებრ მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა (უ] ე C). **ხოლო მირიან წარვიდა შუელად დარუბანდისა**, და ვიდრე იგი მუნ (სრულ A) იყო წყობად ხაზართა, მაშინ მეფე გუთთა სპითა სპარსეთისათა ურიცხვითა შევიდა საბერძნეთად (ად] ს C). ხოლო მეფე ბერძენთა შეკრბა სპითა მისითა და (მისითა და] დიდითა C) წინააღუდგა“ (Q795/16v; Q207/48r).

„სპითა სპარსეთისათა“ ანასეულ რედაქციაში, რა თქმა უნდა, შეცდომაა. ის, სავარაუდოდ, წინამორბედი გადამწერის მიერ „სპითა“-ს გაორმაგებამ გამოიწვია (რისი არა ერთი შემთხვევა გვაქვს ქართველთა ცხოვრების ხელნაწერებში) - „სპითა სპითა“. მომდევნო გადამწერმა მეორე „სპითა“ „სპ(არსე)თი(ს)ა“-ს დაქარაგმებულ და შერყვნილ ფორმად მიიჩნია, ქარაგმა გახსნა და ერთგვარად შეასწორა კიდევ – ი-ს, თ-ს მარცხენა პოზიციიდან მარჯვნივ გადატანით. ამ ნუსხას კი მომავალში დაეფუძნა უკვე ანასეული რედაქციის პროტოგრაფი.

იმავდროულად ანასეული რედაქციის ორივე ნუსხაში დაცულია ტექსტის ის მონაკვეთი, რომელიც მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ამოვარდა,

რაც, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ტექსტის გაგებას ართულებს – „და შემდგომად ..... მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა. **ხოლო მირიან წარვიდა შუელად დარუბანდისა**, და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ მეფე გუთთა ....“

ანასეული რედაქციის ნუსხების ჩვენების გათვალისწინებით, ყველა-ფერი გასაგები ხდება: როდესაც ხაზარები დარუბანდთან მოვიდნენ, მირიანი წასულა მათთან საბრძოლველად და ვიდრე ის იქ ხაზარებს ებრძოდა, გუთთა მეფე რომს შესევია. რამ განაპირობა მცხეთური რედაქციის ნუსხებში წინადადების (**ხოლო მირიან წარვიდა შუელად დარუბანდისა**) ამოვარდნა? ქართველთა ცხოვრების ნუსხებისათვის (და, საზოგადოდ, ხელნაწერი ტექსტებისათვის) ფრიად დამახასიათებელმა მოვლენამ – კიდურმსგავსი სიტყვების იგივეობამ, ამ შემთხვევაში: დარუბანდისა // დარუბანდისა. ამიტომაც, მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ამოვარდნილი ეს წინადადება ქართველთა ცხოვრების ვახტანგ VI-ისეულ რედაქციაშიც იქნა შეტანილი მეცნიერ კაცთა კომისიის მიერ და ვახტანგის ხანიდან ორას წელზე მეტი დროის გასვლის შემდეგ ის აგრეთვე შეიტანა ძირითად ტექსტში ს. ყაუხჩიშვილმა 1955 წლის გამოცემაში:

„ხოლო მირიან გარეს-გარ გარდავიდა ოვსეთს, მოტყუენა ოვსეთი და მიუწია ხაზარეთამდი, და გარდამოვლო გზა დვალეთისა და მოვიდა შინა.

და შემდგომად ამისსა რაოდენთამე წელთა ჩუეულებისაებრ მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა. **ხოლო მირიან წარვიდა შუელად დარუბანდისა**, და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ უკუე მეფე გუთთა სპითა ურიცხუითა შევიდა საბერძნეთს. ხოლო მეფე ბერძენთა შეკრბა სპითა დიდითა და წინააღუდგა“ (ქრ. ცხ., 1955, გვ. 68).

ქართველთა ცხოვრების 2008 წ-ის გამოცემაში, ძირითად ტექსტში აღნიშნული მონაკვეთი, მხოლოდ მცხეთური რედაქციის ნუსხების გათვალისწინებით შემოგვთავაზა და ანასეული რედაქციის ნუსხების ჩვენება – უგულუბელყო, სადაც ტექსტი შემდეგნაირად ჟღერს:

„ხოლო მირიან გარესგარ გარდავიდა ოვსეთს, მოტყუენა ოვსეთი და მიიწია ხაზარეთამდე, რამეთუ გარდამოვლო გზად დვალეთისად და მოვიდა შინა.

და შემდგომად ამისსა, რაოდენთამე წელიწადთა ჩუეულებისაებრ მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა. და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ უკუე მეფე გუთთად სპითა ურიცხვთა შევიდა საბერძნეთს. ხოლო მეფე ბერძენთად შეკრბა სპითა დიდითა და წინა-აღუდგა.“ (ქრ. ცხ., 2008, გვ. 81-82).

როგორც ვხედავთ, 2008 წლის გამოცემა მცხეთური რედაქციის ნაკ-ლულ, ვერსიას მისდევს. საქმე ისაა, რომ თუ წინადადებას – „ხოლო მირიან წარვიდა შუელად დარუბანდისა“ – თავის ადგილზე არ ჩავსვამთ, შემდგომი წინადადება გაუგებარი ხდება, მართლაცდა: „ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ მეფე გუთთა“ .... ვიზეა საუბარი, ვინ იყო ხაზარებთან საბრძოლველად წასული? მცხეთური რედაქციის ნუსხებსა და 2008 წ-ის გამოცემაში ეს არ ჩანს. ამიტომ აუცილებელია ანასეული რედაქციის ნუსხების ჩვენების ძირითად ტექსტში შეტანა. მისი აღდგენა მომავალ გამოცემაში აუცილებელია.

4. ცხვრის ფარას (სამწყსოს) და მათ ღმერთებს (არმაზს და ზადენს) უხმობდნენ მფარველად მწყემსები, თუ ღმერთებს (არმაზს და ზადენს) უხმობენ მწყემსები ცხვრის ფარის (სამწყსოს) მფარველად?

მცხეთური რედაქციის ნუსხებში (M, m, Q ნუსხები) წმ. ნინოს საქართველოში მოსვლას როცა მოგვითხრობენ, ვკითხულობთ:

„და, რამეთუ მწყემსნიცა იყვნეს (ვ)უ M) ადგილსა მას (+ვე Q) და კ[უ] მილვიდეს (უ– M*) რა (+ა Q) საჯუმილავსა ღამისასა სამწყსოსა ზედა მათსა, ხადოდეს იგინი შემწედ და მფარველად მათდა ღმერთთა მათთა (მათთა– Q): არმაზს და ზადენს და აღუთქმიდეს მათ შესაწირავსა“... (S-30/110r-v; H2135/62 r; Q1219/19 r.).

ანასეულ რედაქციაში (C, A ნუსხები) იგივე მონაკვეთი შემდეგნაირად ჟღერს:

„და მწყემსნი იყუნეს მასვე ადგილსა (მასვე ადგილსა) მუნვე C) და ჯუმილვიდეს საჯუმილავსა (ჯუმილავსა A) ღამისასა სამწყსოთა (თა) სა C) მათთა (თა) სა C) ზედა და ხადოდეს ღმერთთა მათთა, არმაზს და ზადენს და აღუთქმიდეს (ქ+უ C) შესაწირავთა“... (Q795/26r-v; Q207/58v).

თანამედროვე ქართულით ტექსტის შინაარსი ასეთა:

„მწყემსები იმავე ადგილას იყვნენ და ყარაულობდნენ რა ღამით თავიანთ ფარას, უხმობდნენ (ხადოდეს) მათდა მფარველად და შემწედ თავიანთ ღმერთებს (ღმერთთა მათთა) – არმაზს და ზადენს და აღუთქვამდნენ შესაწირავს“.

აღნიშნული მონაკვეთი 2008 წლის გამოცემაში ასეა წარმოდგენილი:

„და მწყემსნიცა იყვნეს ადგილსა მასვე და ჯუმილვიდეს რა საჯუმილავსა ღამისასა სამწყსოსა ზედა მათსა, ხადოდეს იგინი შემწედ და მფარველად მათ და ღმერთთა მათთა: არმაზს და ზადენს და აღუთქმიდეს მათ შესაწირავსა“...

ერთი შეხედვით, სულ მცირე დეტალია მათდა, თუ მათ და მაგრამ ენობრივად, გაგების კუთხით დიდი განსხვავებების შემცველი. თანამედროვე ქართულით გამოდის:

„მწყემსები იმავე ადგილას იყვნენ და ყარაულობდნენ რა ღამით თავიანთ ფარას, უხმობდნენ (ხადოდეს) მფარველად და შემწედ ცხვრის ფარას (მათ) და მათ (ანუ ცხვრის ფარის) ღმერთებს – არმაზს და ზადენს და აღუთქვამდნენ შესაწირავს“.

რას დაეყრდნო და რატომ დაუშვა ეს შეცდომა 2008-მ? საქმე ისაა, რომ, როგორც ვნახეთ, ანასეულ რედაქციაში ტექსტის მონაკვეთი: „იგინი შემწედ და მფარველად მათდა“, საერთოდაც გამოტოვებულია, რაც შეეხება მცხეთური რედაქციის ნუსხებს (M, m, Q), აქ შემდეგი სურათი გვაქვს: მაგლობლისძის ნუსხაში (Q), რომელიც ძველი ქართველთა ცხოვრების ნუსხებში ერთადერთია, რომელმაც ჩვენამდე ნუსხურად მოაღწია (ანუ ჯერ არ იყო გამხედრულებული), მათდა ერთად წერია (მ~თდა). ის რომ მაგლობლისძის ნუსხაში აქ ქარაგმა გვაქვს, სიტყვის ამოკითხვას არ აფერხებს. საინტერესო, ამ შემთხვევაში ისაა, რომ ამ ნუსხას წინდებულების,

თანდებულების, და კავშირის ცალკე წერა ახასიათებს, მაგ. ხშირია ასეთი ჩანაწერები: „წა ვიდა“, „დადა წვა“, „კაცისა ებრ“ და სხვ. მსგავსი. მიუხედავად ამისა, „მათა“ აშკარად ერთად წერია. მარიამისეულ ნუსხის პირში (M) ზუსტად ამ ადგილას გვერდი თავდება, ამიტომ „მათ“ ერთ გვერდზე აღმოჩნდა და „და“ მეორეზე, მაჩაბლისეული (m) ნუსხა, როგორც ჩანს, M ნუსხის მსგავსი ნუსხიდან (რომელშიც „მათა“ ახალ გვერდზე გადასვლის გამო იყო გაყოფილი) წარმოიშვა და ამ სხვადასხვა გვერდზე აღმოჩენილი სიტყვის (მათა) მონაკვეთები (მათ |გვ.| და), მცდარად, ორ სიტყვად – ცალკე ნაცვალსახელად (მათ) და ცალკე კავშირად (და) გაიაზრა, ან არ გაიაზრა და ასე სეგმენტებად დაშლილად წარმოადგინა. ყოველივეამის გაუთვალისწინებლობამ მოგვცა ზემოთ აღნიშნული აზრობრივი გაუმართაობა.

5. „სადა იგი ყოფილ იყო ბარტამ მეფისა საგრილი და განსასუნებელი“ ამოსაგდები ინფორმაცია არაა!

ქართველთა ცხოვრებაში ნინოს მიერ ქართლის მოქცევისადმი მიძღვნილ თხრობაში ანტიკური ხანის ქართლის მეფეების ყოფა-ცხოვრების შესახებ ერთ ფრიად მნიშვნელოვან და კულტურილოგიური კუთხით ფასდაუდებელ ინფორმაციას ვაწყდებით. მით უფრო, რომ მსგავსი ინფორმაციებით არც *ქართველთა ცხოვრებისა* და არც სხვა ქართული წყაროების მიერ არ ვართ განებივრებული. ანასეული რედაქციის ნუსხებში (A, C) ვკითხულობთ:

წმინდა ნინო: „წარმოვიდა წინა კერძო, დასასრულსა მის კლდისა ცხურისასა (კლდისა ცხურისასა] კლდისასა C), სადა ყოფილ იყო ძუელი ციხე და მუნ დგა ხე **ერთი** (ერთი AKh] იგი C) ბრინჯისა, შუენუერი, მაღალი და რტოიანი (რტოიანი] რტომრავალი C), **სადა იგი ყოფილ იყო ბარტამ მეფისა საგრილი და განსასუნებელი**. მივიდა მას ხესა ქუეშე და გამონიშნა ნიში (ნიში] სახე C) ქრისტეს (ქრისტეს– C) ჯუარისა ხესა მას ზედა (ხესა მას ზედა– A) და ილოცვიდა მუნ **ექუს დღე** და მადლობდა (და მადლობდა– C) ღმერთასა ~C¹ [და ევედრებოდა]“... (Q-795:30v; Q-207:38v).

გამუქებული მონაკვეთი („**სადა იგი ყოფილ იყო ბარტამ მეფისა საგრილი და განსასუნებელი**“.) არ გვაქვს მცხეთური რედაქციის ნუსხებში (Q, M, m) და ეს მონაკვეთი ამ რედაქციაში შემდეგნაირად ჟღერს:

„წარმოვიდა წინა კერძო დასასრულსა მის (მას Mm) / კლდისა (ა– Q) ცხურისასა, სადა-იგი ყოფილ (+ი m) იყო ძუელადვე ციხე და ქალაქი. და იხილნა მუნ მდგომარედ **ხენი ერთნი**, რომელთა ბრინჯ უწოდიან, მაღალნი, შუენიერნი (მშუენიერნი m) და რტო:მრავლნი, რომელთაცა იგი საგრილსა ქუჭშე გამოსახა სასწაული ქრისტეს ჯუარისა (უ] ვ m) და აღასრულნა მუნ **დღენი ექუსნი** მადლობით (+ m) და ვედრებით (+და ვედრებითა m) ღმერთისა მიმართ“... (S-30, 116r; Q-1219, 21v-22r; H-2135, 65v).

მცხეთურ რედაქციაში აღნიშნული წინადადების უქონლობის

1 ნიშნით~C და შემდგომ ფიგურული ფრჩხილებით ({...}) გვინდა წარმოვაჩინოთ, რომ C ნუსხაში ფიგურულ ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები და ამ ნიშნის წინ მდებარე სიტყვა ადგილშენაცვლებულია.

მიუხედავად, ანასეული რედაქციიდან ის შეიტანეს ვახტანგისეულ ახალ *ქართველთა ცხოვრებაში* და 1955 წლის ყაუხჩიშვილის მიერ განხორციელებულ გამოცემაში.

2008 წლის გამოცემა მხოლოდ მცხეთური რედაქციის ნუსხებს მისდევს და ანასეული ნუსხების ჩვენებას არ ითვალისწინებს:

„წარმოვიდა წინა კერძო დასასრულსა მას კლდის ცხურისასა, სადა-იგი ყოფილ იყო ძუელადვე ციხე და ქალაქი. და იხილნა მუნ მდგომარედ **ხენი [ექუსნი]**, რომელთა ბრინჯ უწოდიან, მაღალნი, შუენიერნი და რტომრავლნი, რომელთაცა-იგი საგრილსა ქუეშე გამოსახა სასწაული ქრისტეს ჯუარისად და აღასრულნა მუნ დღენი **ექუსნი** მაღლობით და ვედრებით ღმრთისა მიმართ“ (ქრ. ცხ. 2008, გვ. 105. კურსივი ჩვენია. მ. ს.).

დავიწყეთ იმით, რომ „ხენი ექუსნი“ (ნახმარი აქვს) არც ერთ ნუსხაში და არც ვახტანგთან არ გვხვდება და გასაგებიცაა, რომ „ექუსნი“ აღდგენის ოთკუთხა ფრჩხილებშია ჩასმული. მცხეთური რედაქციის ნუსხებში მრავლობით რიცხვის ფორმა დასტურდება: „ხენი ერთნი, რომელთა ბრინჯ უწოდიან, მაღალნი, შუენიერნი და რტო:მრავლნი“. ამკარად საქმე გვაქვს ისეთფართოდ გავრცელებულ ენობრივ მოვლენასთან, როგორცაა Pluralis Maiestatis.

ანასეული რედაქციის ნუსხებში თხრობა უკვე მხოლოდით რიცხვშია, თუმცა ვახტანგის კომისია მრავლობითი რიცხვის ვერსიას ტოვებს, ხის რაოდენობის აღმნიშვნელი რიცხვის („ერთნი“) შეუცვლელად. როგორ გაჩნდა 2008 წ. გამოცემაში „ხენი ექუსნი“ გაუგებარია. ფაქტი კი ისაა, რომ სამივე რედაქცია (აქ ვახტანგისეულ ნუსხებსაც ვგულისხმობთ) „ერთ“ ხეს ასახელებს და ნუსხებში მოცემული რიცხვის დაუსაბუთებელი შეცვლა გაუმართლებელია.

უმართებულოა, აგრეთვე, ანასეული ნუსის წინადადების - „**სადა იგი ყოფილ იყო ბარტამ მეფისა საგრილი და განსასუნებელი**“ - გამოტოვება და ამ შემთხვევაში ხომ მნიშვნელოვან ინფორმაციას ვკარგავთ.

ცნობაში მოხსენიებული ბარტამ მეფე ქართლის მესამე არტაშესიანი მეფე ბარტამია, რომელიც დაახლ. ძვ. წ. 142-122 წწ-ში მმართველობდა. დასაძინა, რომ ეს უძველესი ხანიდან მომავალმა ინფორმაციამ, რომელიც ანასეული რედაქციის ორივე ნუსხაში გვეძლევა, რომელთაგან ჭალაშვილისეული ნუსხის აღნიშნული მონაკვეთი ძველი ქართველთა ცხოვრების ჩვენ ხელთ არსებულ ნუსხათა შორის ყველაზე ხანდაზმულია, ძირითადი ტექსტ ში ვერ ჰპოვა ადგილი და მხოლოდ კითხვასხვაობებში აღმოჩნდა.

6. ინფორმაცია წუნდის ეკლესიის შენების დაწყების შესახებ

მირიანის, მისი ოჯახისა და მცხეთის მოსახლეობის მონათვლის შემდგომი ამბების თხრობაში, იქ, სადაც რომის კეისრის მიერ წმინდა ნაწილებით დასაჩუქრებული იოანე ეპისკოპოსის ქართლში გამოგზავნაზეა ლაპარაკი, ქართველთა ცხოვრების ანასეული რედაქციის ნუსხებში (A, C) ვკითხულობთ:

„და წარმოვიდა ებისკოპოსი და მის თანა მოციქული. და ვითარ

მოიწივნეს ადგილსა, რომელსა ჰქუიან (რქუიან A) ერუშეთი, დაუტევნა მუნ (მუნ– A) ხურონი საქმედ ეკლესიისა, და (და– C) დაუტევნა განძი იგი (იგი– C) და სამსჭუალნი უფლისანი და წარმოვიდა (წარვიდა A). და დაუტევნა წუნდას ხურონი იგი და განძი და რაჟამს ეწყო ოდენ (ეწყო ოდენ– C) ეკლესიასა წარმოვიდა. და მოვიდა მანგლის[ს] (მანგლის AC) და იწყო ეკლესიასა შენება.“ (Q-795:49v Q-207:82r).

ყველა ის ადგილი, რომელიც ანასეული რედაქციის ნუსხებში მუქად გამოვყავით, მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ამოვარდნილია და ტექსტი შემდეგნაირად ჟღერს:

„და წარმოვიდა ებისკოპოსი და მის თანა მოციქული. და ვითარ მოიწივნეს ადგილსა, რომელსა ჰქუან ერუშეთი, დაუტევნა საქმედ ეკლესიისა, დაუტევნა განძი და სამსჭუალნი უფლისანი და წარმოვიდა და მოვიდა მაგლის[ს] და იწყო ეკლესიასა“ (S-30: 137r; Q1219: 31r; H-2135: 79v).

რამ განაპირობა აღნიშნული ხარვეზი მცხეთური რედაქციის ნუსხებში? როგორც ვხედავთ, მცხეთური რედაქციის პროტოგრაფის შემქმნელი ამ ერთი, პატარა მონაკვეთის გადაწერისას ბევრ შეცდომას უშვებს, ამოვარდნილია: „მუნ ხურონი“, „შენება“ და საბოლოოდ საკმაოდ დიდი მონაკვეთი: „და დაუტევნა წუნდას ხურონი იგი და განძი და რაჟამს ეწყო ოდენ ეკლესიასა წარმოვიდა.“ შესაძლოა, რომ აღნიშნულ მონაკვეთში ყველა შეცდომა ერთად არ იქნა დაშვებული: ჯერ ერთი ადგილი ამოვარდა, მერე მეორე .... ძნელი სათქმელია, რამ განაპირობა „მუნ ხურონის“, ან „შენებას“ ამოვარდნა. რაც შეეხება წინადადებას, რომელზედაც ვსაუბრობთ, მისი ამოვარდნის მიზეზი აშკარაა – კიდურსიტყვების მსგავსება, ამ შემთხვევაში „წარმოვიდა“ // „წარმოვიდა“.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს წინადადება არ შეიტანეს ვახტანგის რედაქციაში, რაც სავარაუდოდ, იმავე მიზეზით მოხდა რა მიზეზითაც ის ამოვარდა მცხეთური რედაქციის ნუსხების პროტოგრაფში (ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი). რაც შეეხება ს. ყაუხჩიშვილისეულ გამოცემას, იქ მცხეთური რედაქციის ნუსხების ეს ხარვეზი ანასეული რედაქციის ნუსხებითაა შევსებული.

2008 წ-ის გამოცემის განმხორციელებლებმა უპირატესობს მცხეთური რედაქციის ნუსხებს მიანიჭეს, თუმცა ძირითად ტექსტში ანასეული რედაქციის ნუსხების მიხედვით აღადგინეს სიტყვები „მუნ ხურონი“ და „შენება“, მაგრამ უგულვებელყვეს ცნობა წუნდის ეკლესიის აშენების შესახებ („და დაუტევნა წუნდას ხურონი იგი და განძი და რაჟამს ეწყო ოდენ ეკლესიასა წარმოვიდა“. იხ. ქრ. ცხ., 2008, გვ.132).

უდაოა, რომ აღნიშნული მონაკვეთი უცილობლად უნდა დაუბრუნდეს ძირითად ტექსტს. ასეთ შემთხვევაში ტექსტი შემდეგ სახეს მიიღებს:

„და წარმოვიდა ებისკოპოსი და მის თანა მოციქული. და ვითარ მოიწივნეს ადგილსა, რომელსა ჰქუან ერუშეთი, დაუტევნა მუნ ხურონი საქმედ ეკლესიისა, დაუტევნა განძი და სამსჭუალნი უფლისანი და წარმოვიდა და დაუტევნა წუნდას ხურონი იგი და განძი და რაჟამს ეწყო ოდენ ეკლესიასა, წარმოვიდა და მოვიდა მანგლის და იწყო ეკლესიასა

შენება, და დაუტევნა ფიცარნი იგი უფლისანი“.

7. რა ააშენა არტავაზმა კლარჯეთში - ოთხი მონასტერი, თუ ერთი მონასტერი და სამი ეკლესია?

მცხეთური რედაქციის ნუსხებში (Q, M, m) ვკითხულობთ:

„ხოლო არტევაზ (ე)ა m) აღაშენა არტანუჯისა (+ა Q) მონასტერი, და სამნი მონასტერნი (ნ2- M): შაბასა (ბაბას Q) მერისა (+ა Q), ბიდონიასა და ახიზისა (+ა Q) და ქმნა იგი ქუაბად“ (S-30: 184r; Q1219:52v; H-2135:110r).

იმთავითვე ჩნდება ეჭვი, რომ მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ტექსტის აღნიშნულ მონაკვეთში ყველაფერი რიგზე ვერაა. რას ნიშნავს: „არტავაზმა აღაშენა არტანუჯისა მონასტერი და სამნი მონასტერნი ....“? ასეთ შემთხვევაში მემატიანეს უნდა დაეწერა, რომ: „არტავაზმა აღაშენა ოთხი მონასტერი: არტანუჯისა, შაბასა მერისა, ბიდონიასა და ახიზისა.“ მართლაცდა, რატომ გამოყო მემატიანემ არტანუჯის მონასტერი სამი დანარჩენი მონასტრისაგან? საკითხში სიცხადე ანასეული რედაქციის ნუსხებს (A, C) შემოაქვთ, რომლებშიც იგივე მონაკვეთი შემდეგნაირად ჟღერს:

„ხოლო არტავაზ (არტვაზ C) აღაშენა ციხე არტანუჯისა და მონასტერი (რ+ნ A) რომელ არს ოპიზა და (რომელ ... და- A) სამნი ეკლესიანი: ბაბა მერისა და (და- C) შინდობისა, და ახიზისა (აღიზისა A). და განაახლა ციხე ახიზისა (და.... ახიზისა- A) და ქმნა იგი ქუაბად“ (Q-795:94r; Q-207:131r).

ჯერ კიდევ A ნუსხის პროტოგრაფში ამოვარდა მონაკვეთი: „რომელ არს ოპიზა და“ ამას „მონასტერი“-ს „სამნი“-სთან უშუალო გადაბმა მოჰყვა. რამაც თავის მხრივ „მონასტერი“-ს მრავლობით რიცხვში გაჟღერების საჭიროება წარმოშვა – „მონასტერნი სამნი ეკლესიანი“. შემდგომ მცხეთურ რედაქციაში „ეკლესიანიც“ ამოვარდა და უკვე მხოლოდ „მონასტერნი სამნი“ მივიღეთ.

მცხეთურ რედაქციაში „ციხე“-ც ამოვარდა და „აღაშენა არტანუჯისა და მონასტერი“ როცა დარჩა, ამან მომდევნო გადაძწერს უკვე „და“-ს ზედმეტობა აფიქრებინა და ტექსტი გაასწორა, როგორც „არტანუჯისა მონასტერი“. არადა არტანუჯის ციხის აშენებაზე რომ მოგვითხრობდა ტექსტი, იქიდანაც ჩანს, რომ ოდნავ ზემოთ, ვახტანგი სწორედ ამას ავალეებს არტავაზს, კლარჯეთის ახალ დანიშნულ ერისთავს: „და უბრძანა, რათა ააგოს ციხე არტანუჯისა“, აღნიშნავს მემატიანე, შემდგომ კი დასძენს: „და უბრძანა, რადთა გამონახოს ჯეგსა მას შინა [ადგილი] სამონასტრე და აღაშენოს ეკლესია და ქმნეს მონასტრად, ვითარცა ეხილვნეს მონასტერნი საბერძნეთისანი“. რადგანაც უბრძანეს, არტავაზმაც ბრძანება აღასრულა და არტანუჯის ციხეც ააშენა და მონასტერიც, რომელიც, როგორც ამას ჭალაშვილისეული ნუსხა გვამცნობს, ოპიზა ყოფილა. ვახტანგის ამ დავალების შესრულების გარდა, არტავაზს თავისი ერისთავობის ხანაში კიდევ სამი ეკლესია აუგია. ერთი სიტყვით, ამ შემთხვევაში ანასეული რედაქციაა უფრო სწორი, განსაკუთრებით კი ამ რედაქციის ჭალაშვილისეული ნუსხა.

2008 წლის გამოცემა მცხეთური რედაქციის ტექსტს მისდევს, სადაც ტექსტი შემდეგნაირად ჟღერს:

„ხოლო არტავაზ აღაშენა არტანუჯისად მონასტერი, და სამნი მონასტერნი: შაბამერის, ბიდონისა და აქიზისა, და განაახლა ციხე აქიზისად და ქმნა იგი ქუაზად“ (ქრ. ცხ., 2008, გვ. 192).

მცხეთური რედაქცია რომ შერყვნილია და სწორი ანასეულია, როდესაც სამი ეკლესიის და არა მონასტრის აშენებას გვამცნობს, ქართველთა ცხოვრების ვახტანგ გორგასლის მმართველობისადმი მიძღვნილი სხვა ადგილიდანაც მტკიცდება. ვახტანგის მიერ ბიზანტიიდან გამოგზავნილი ეპისკოპოსების მათ ახალ სამწყსოებში გამწესების შესახებ თხოვრებისას, მემატანე გვამცნობს, რომ ვახტანგმა დასვა ეპისკოპოსები:

„ერთი ... კლარჯეთს **ეკლესიასა ახიზისასა**; ერთი არტანს - ერუშეთს; ერთი ჯავახეთს, წუნდას, ერთი მანგლისს; ერთი ბოლნისს“...

როგორც ვხედავთ, ახიზა ეკლესიაა, საეპისკოპოსო საყდარია და არ მონასტერი!

აღნიშნული მონაკვეთი, ანასეული და ვახტანგისეული რედაქციების ჩვენებისა და ყაუხჩიშვილის გამოცემის გათვალისწინებით, შემდეგნაურად უნდა აღდგეს:

„ხოლო არტავაზ აღაშენა **ციხე** არტანუჯისად და მონასტერი, რომელ არს **ოპიზა** და სამნი ეკლესიანი: [დ]აბა მერისა, და შინდობისა, და ახიზისა და განაახლა ციხე ახიზისა და ქმნა იგი ქუაზად“ (ქრ. ცხ., 1955, გვ. 178).

8. არაბთა ბატონობისათვის განკუთვნილი სამასი წელი, თუ სამი წელი?

მირის და არჩილის მიერ ე. წ. მურვან ყრუზე გამარჯვების შესახებ შეტყობინების მიზნით, ბიზანტიის კეისრის კარზე მოციქულის გაგზავნის პასუხად, კეისარმა მათ „წარმოსცა ორი გვირგვინი და გუჯარი“ და თან წერილიც მოსწერა, სადაც შემდეგს აღნიშნავს (ამ შემთხვევაში ორივე რედაქციას გაერთიანებულად ვიძლევი, საფუძვლად მცხეთურს ვიღებთ და ანასეული რედაქციის განსხვავებებს იქვე ვუთითებთ).

M* (მცხეთური რედაქცია) და A* (ანასეული რედაქცია):

„თქუენი იყოს (იყო A) მეფობა, სიბრძნე და სიმკნე ქართლსა (ქართლს A) შინა. (+და C) აწ დაღაცათუ იდევენებით ჩუენთანა მსახურებისათვს ჯუარისა, მოქცევასა ჩუენსა, ვითარცა აღმითქუა (ამითქუა A) ჩუენ ღმერთმან, ჩუენთანავე (ვე- A) იდიდენით (იდიდნეთ A*)“.

არამედ დაადგერით სიმაგრეთა შინა თქუენტა, ვიდრემდის წარკდენ (ნ] ს C) წელიწადნი მათნი **სამასნი** (სამნი C). რამეთუ ორას და მეერგასესა (+ნი A) წელსა განევლთოს (განიყოს A, განივთოს C) მეფობა მათი, და განსრულებასა **მესამისა** წელიწადისასა (წლისასა A*) მოეცეს ძალი მეფობასა ჩუენსა და (და- A*) შეემუსრნეთ (შემუსრნეთ A) აგარიანნი და ყოველნი (ყოელნი C) მათნი (მთანნი M) ამაღლებულნი დამდაბლდენ და ჩუენ თანა მდაბალნი (მადიდებელნი A*) ამაღლდენ“ (M*: H-2135:133v; Q-1219:69r; S-30:216v-217r; A*: Q-795:126 v -127r; Q -207:167r).

აქ საგანგებოთ განვიხილავთ ტექსტის მეორე მონაკვეთს (პირველი მონაკვეთი იმისათვის მოვიყვანეთ, რომ მკითხველისათვის წარმოდგენა შეგვექმნა, თუ რაზე ვსაუბრობთ), რომელიც იწყება სიტყვებით: „არამედ

დაადგერით სიმაგრეთა“. რას გვეუბნება ტექსტი? იმას, რომ: სამასი წელია განსაზღვრული არაბების ბატონობისათვის, ორასორმოცდამათე წელს გაიყოფა მათი მეფობა (განევლთოს მეფობა მათი) და ამის შემდეგ მესამე წელს (!?) კვლავაც გაძლიერდება ბიზანტიის კეისარი (მოეცეს ძალი მეფობასა ჩუენსა). სრულიად აშკარაა, რომ აქ „მესამის“ ნაცვლად „მესამასე“ უნდა იყოს. მართლაცდა, თუ არაბების ბატონობისათვის სამასი წელია განსაზღვრული და 250 წლის შემდეგ დასუსტდებიან (გაიყოფიან), ბუნებრივია, საბოლოოდ მათი ბატონობის დასასრული და ბიზანტიის კეისრის გაძლიერება „განსრულებასა მესამ[ას]ისა წელიწადისასა“ მოხდეს და არა „მესამისა“.

ტექსტისეული შეცდომა ზადაპირზეა. ეს ის შემთხვევაა, როდესაც ხუთივე ნუსხა მცდარია (*ქართველთა ცხოვრების* ნუსხებისათვის ეს არც პირველი შემთხვევაა და არც უკანასკნელი!). შეცდომის მიზეზი კი, როგორც შემთხვევების დიდ უმრავლესობაში, ქარაგმის მცდარი გახსნაა – სავარაუდოდ, სიტყვა დაქარაგმებული გვეძლეოდა, როგორც „მესამისა“ და „მეს[ა]მ[ას]ისა“-ს ნაცვლად გახსნეს, როგორც „მეს[ა]მისა“. ის, რომ სწორედ „მესამასისა“-დან მივიღეთ „მესამისა“, სრულიად აშკარაა ტექსტის შინაარსიდან, მაგრამ ამას, ამავე ტექსტში პირველი „სამასნის“ შემთხვევაც ამტკიცებს. მართლაც, როგორც იოლად შეგვიძლია დავრწმუნდეთ, პირველ შემთხვევაში: „წელიწადნი მათნი სამასნი“, ყველა ნუსხაში „სამასნი“-გვაქვს, გარდა ჭალაშვილისა, რომლის გადამწერს შეეშალა და „სამასნი“-ს ნაცვლად აქაც „სამნი“ ამოიკითხა. ბუნებრივია, რომ როგორც ვახტანგის მეცნიერმა კაცებმა, ისე ს. ყაუხჩიშვილმაც „მესამისა“-ს ნაცვლად „მესამასისა“ აღადგინა (ქრ. ცხ. 1955, გვ. 239; ახალი ქრ. ცხ., 2017, გვ. 185), 2008 წლის გამოცემაში კვლავ „მესამისა წელიწადისასა“ გვაქვს:

„არამედ და:ადგერით სი/მაგრეთა შინა თქუენთა, ვიდრემდის წარჯდენ წელიწადნი მათნი **სამასნი**. რამეთუ **ორასდამეერგასესა** წელსა განევლთოს მეფობად მათი, და განსრულებასა **მესამისა** წელიწადისასა მოეცეს ძალი მეფობასა ჩუენსა და შევმუსრნეთ აგარიანნი“ ..... (ქრ. ცხ., 2008, გვ. 239).

9. ქართლის შესასვლელს რატომ უნდა ამაგრებდეს რანის პიტიახში?

ვახტანგ გორგასლის მამის, მირდატის ცხოვრების აღწერაში მემატიახე გვაცნობს, რომ მირდატი ხშირად ესხმოდა რანს და „მარადის ტყუენვიდა რანს და მოვაკანს“.

ამის შემდეგ მცხეთური რედაქციის ნუსხებში ვკითხულობთ:

„მას ჟამსა შინა იყო რანს ერისთავად ბარზაბუდ (QC) და ვერაოდეს წინააღუდეგობოდა იგი, არამედ გაამაგრნის ციხენი და ქალაქნი და შესავალნი ქართლისა რანს, სადაცა ეწყუნიან სპარსნი ნაწყუედითა ლაშქრითა მტყუენველთა ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინ“ (S-30:152v-153r; Q1219:38v; H-2135:90v).

იმთავითვე აშკარაა, რომ ფრაგმენტის პირველ ნაწილში ყველაფერი ადგილზე ვერაა. როგორ გავიგოთ „შესავალნი ქართლისა რანს“? „შესავალნი“ შესასვლელია ქართლიდან რანში? მაშინ გაუგებარია, მტერი რატომ უმაგრებს ქართლს რანში შესავლელს?

სინათლე საკითხში კვლავაც ანასეული რედაქციის ნუსხებს შემოაქვთ, რომლებშიც ვკითხულობთ:

„მას ჟამსა შინა იყო რანს ერისთავად ბარზაბუდ (ბარბაროზად A). და ვერაოდეს (ვერ A) წინააღმდეგობოდა იგი, არამედ განამაგრნის (ნ1- A) ციხე-ქალაქნი. და შესლვასა ქართველთასა რანს, სადაცა ეწყუნინან სპარსნი (სპანი C) ნაწყუედთა ლაშქართა (ლაშქრისათა C), მტყუნველთა (თარეშსა C) ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინ (Q-207:98r-98v; Q-795:64v).

როგორც ვხედავთ, მთავარი გაუგებრობა დაიძლია, აშკარა ხდება, რომ „განამაგრნის... შესავალნი ქართლისა. რანს, სადაცა ეწყუნინან“ ტექსტის შერყენილი ვერსიაა და უნდა იყოს: „შესვლასა ქართველთასა რანს, სადაცა ეწყუნინან“. ანასეული რედაქციის ამ ჩვენებას იზიარებს როგორც ვახტანგ VI-ის ახალი ქართლის ცხოვრება (ახალ. ქრ. ცხ., 2017, გვ. 116), ისე ყაუხჩიშვილის გამოცემა (ქრ. ცხ., 1955, გვ. 141).

2008 წლის გამოცემა მოტანილი ფრაგმენტის პირველ ნაწილში მისდევს მცხეთური რედაქციის ნუსხების ტექსტს:

„მას ჟამსა შინა იყო რანს ერისთავად ბარზაბოდ და ვერაოდეს წინააღმდეგობოდა იგი, არამედ განამაგრნის ციხენი და ქალაქნი, შესავალნი ქართლისანი. რანს, სადაცა ეწყუნინან სპარსნი ნაწყუედითა ლაშქრითა მტყუნველთა ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინ (ქრ. ცხ., 2008, გვ. 153)

გამოდის, რომ ბარზაბუდს, რანის პიტიახშს ქართლის შესასვლელში ციხე-ქალაქები გაუმაგრებია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თუმცა აღნიშნულ მონაკვეთის მეორე ნაწილში 1955 წ-ის გამოცემა, ანასეული ნუსხების მცდარ წაკითხვას მიჰყვება. ამ შემთხვევაში კი მცხეთური რედაქციის ნუსხები უფრო სწორია:

A*: „სადაცა ეწყუნინან სპარსნი (სპანი C) ნაწყუედთა ლაშქართა (ლაშქრისათა C), მტყუნველთა (თარეშსა C) ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინ“.

თანამედროვე ქართულზე გადმოტანით გვექნება, რომ:

„სადაც კი შეებრძოლებოდნენ (ეწყუნინან) სპარსელები მოთარეშე (მტყუნველი) ქართველების ამოწყვეტილ (გაწყვეტილ) ლაშქარს მუდამ სპარსელები მარცხდებოდნენ ხოლმე“. რაც უაზრობა გამოდის.

მცხეთურ რედაქციაში, იგივე ფრაზა შემდეგნაირად ჟღერს:

M*: „სადაცა ეწყუნინან სპარსნი ნაწყუედითა ლაშქრითა მტყუნველთა ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინ“.

რაც თანამედროვე ქართულზე გადმოტანით გვექნება, რომ:

„სადაც კი შეებრძოლებოდნენ ნაწყუედი (შეთხელებული) ლაშქრით სპარსელები მოთარეშე (მტყუნველ) ქართველებს, მუდამ სპარსელები მარცხდებოდნენ ხოლმე“.

ამ შემთხვევაში, 2008 წ-ის გამოცემა, რომელიც მთლიანად და უცვლელად მცხეთურ ვერსიას მისდევს, 1955 წ. გამოცემის მცდარ წაკითხვას ასწორებს.

აღნიშნული მონაკვეთის სწორი წაკითხვა შემდეგია:

„მას ჟამსა შინა იყო რანს ერისთავად ბარზაბუდ. და ვერაოდეს წინააღმდეგობადა იგი, არამედ განამაგრნის ციხე-ქალაქნი. და შესღვასა ქართველთასა რანს, სადაცა ეწყუნიათ სპარსნი ნაწყუდითა ლაშქრითა მტყუენველთა ქართველთა, მარადის სპარსნი იძლეოდინა“.

10. საურმაგს გამოევიდა სინდელი ბუმბერაზი თუ საურმაგი – ბუმბერაზს?

ვახტანგ გორგასლის ინდოეთში ბრძოლების აღწერისადმი მიძღვნილი მონაკვეთიდან ვგებულობთ, რომ სპარსელების დიდ ლაშქარს, რომლის შემადგენლობაში ვახტანგიც იმყოფებოდა, სინდთა მეფემ დიდი წინააღმდეგობა გაუწია. მისი გამაგრებული ქალაქის აღება მომხდურებმა ვერ შეძლეს, თუმცა ქალაქის წინ მდებარე დიდ ველზე იყვნენ განლაგებულნი. ასეთ ვითარებაში სინდთა მეფემ ეშმაკობას მიმართა: ღამით მალულად ველზე, რომელზედაც ყოველდღიურად ორთაბრძოლები იმართებოდა, ქალაქის კარების სიახლოვეს გაათხრევიანა დიდი თხრილი, რომელსაც ამოსასვლელიც გაუმზადა და შიგ ათი მხედარი ჩაასაფრა. დილით სინდთა მეფემ საგანგებო დავალებით გამოგზავნა სინდელი მებრძოლი (ბუმბერაზი), რომელსაც უნდა გაეტყუებინა ვახტანგი და ჩასაფრებულთა ალყაში მოექცია. ბუმბერაზმა ვახტანგი ორთაბრძოლაში გამოიწვია, მაგრამ საუმარგ სპასპეტმა აარიდა ვახტანგს ეს გამოწვევა და სინდელ რაინდთან საბრძოლველად თვითონ გავიდა. სინდელისა და საურმაგის ბრძოლის, საურმაგის ალყაში მოქცევისა და დაღუპვის შესახებ ქართველთა ცხოვრების მცხეთური და ანასეული რედაქციის (M*, A*) ნუსხები შემდეგს მოგვითხრობენ:

„მაშინ საურმაგ... განვიდა და ჰქუა ..... და მიეტევა (და მიეტევა – A), ხოლო სინდელი იგი გაიქცა (გააქცია M*). მისდევდა საურმაგ ჩუეულებისაებრ, რამეთუ (რამეთუ – M*) მრავალგზის ბრძოლილ იყო ველსა მას ზედა. და ვითარ წარჴდა (წარჴდა C) დამალულთა მათ მჴედართა, გამოუხდეს ზურგით (+კერძო C) მისსა, სადა (სადა] და A*) იგი მეოტი შემოიქცა. ხოლო საურმაგ სცა (სცა] სცნა M*A*) ჰოროლნი (ორორნი A) წინასა მას და მოკლა. ხოლო ათთა მათ მოკლეს (+იგი A) საურმაგ. მაშინ მიეტევა თვთ ვახტანგ მეფე და მის თანა სამნი იგი წარჩინებულნი მისნი ... ხოლო სინდელნი იგი (– A) ივლტოდეს“ (S-30:192v-193r; Q-1219:57r; H-2135:116v; Q -207:139v-140r; 102v-103r).

როგორც ვხედავთ, ხუთივე ნუსხა სრულიად გასაგებად ამბობს: სინდელი გაიქცა, რომელსაც „მისდევდა საურმაგ ჩუეულებისაებრ“, მაგრამ 2008 წ-ის გამოცემის ტექსტში პრიქითაა:

„მაშინ საურმაგ ... განვიდა და ჰრქუა ..... და მიეტევა, ხოლო სინდელი იგი გაიქცა. მისდევდა საურმაგსა ჩუეულებისაებრ...“ (ქრ. ცხ. 2008, გვ. 204-205).

ცხადია, ამჯერად უპირატესობა ნუსხათა ერთობლივ ჩვენებას უნდა მიენიჭოს.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

akhali kartlis tskhovreba. (2017). t.I. teksti gamosatsemad moamzada, gamokvleva da sadzieblebi daurto goneli arakhamiam. tbilisi. (*ახალი ქართლის ცხოვრება*. (2017). ტ. I. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სამიებლები დაურთო გონელი არახამიამ, თბილისი).

arakhamia g. (2002). *kartlis tskhovrebis p'irveli mat'iane*. tbilisi. (არახამია გ. (2002). *ქართლის ცხოვრების პირველი მატანე*. თბილისი).

grigolia, k. (1954). *akhali kartlis tskhovreba - nark'vevi sakartvelos ist'oriis ts'qarotmtsodneobidan*. t'. I. tbilisi. (გრიგოლია, კ. (1954). *ახალი ქართლის ცხოვრება - ნარკვევი საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან*. ტ. I, თბილისი).

kartlis tskhovreba. (1955). t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. t'. I. t'. II. tbilisi. (*ქართლის ცხოვრება*. (1955). ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი).

kartlis tskhovreba. (2008). mtavari redaktori roin metreveli. tbilisi. (*ქართლის ცხოვრება*. (2008). მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი. თბილისი.).

*kartlis tskhovreba. ana dedopliseuli nuskh*a. (1942). dasabechdad moamzada pilologiis ganqobilebam simon qaukhchishvilis redaktsiit. tbilisi. (*ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული ნუსხა*. (1942). დასაბეჭდად მოამზადა ფილოლოგიის განყოფილებამ სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი.).

kartlis tskhovrebis dzveli somkhuri targmani. (1953). teksti gamosatsemad moamzada, ts'inasit'qvaoba da komentarebi daurto i. abuladzem. tbilisi (*ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*. (1953). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთო ი. აბულაძემ, თბილისი.).

mamulia, g. (1970). gadmotsemebi sumbat' bivrit'ianis shesakheb, rogorc leont'i mrovelis ts'qaro. *dzveli istoriis sakitkhebi (kavkasiur-aghmosavluri krebuli)*. III. tbilisi. (მამულია, გ. (1970) გადმოცემები სუმბატ ბივრიტიანის შესახებ, როგორც ლეონტი მროველის წყარო. *ძველი ისტორიის საკითხები (კავკასიურ-აღმოსავლური კრებული)*. III. თბილისი.).

sanadze, m. (2001). „*kartlis tskhovreba*“ da *sakartvelos ist'oriis udzvelesi p'eri*odi (kartlosidan-mirianamde). tbilisi. (სანაძე, მ. (2001). „*ქართლის ცხოვრება*“ და *საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდი* (ქართლოსიდან-მირიანამდე). თბილისი).

sanadze, m. (2016). *kartlis mepēebisa da p'at'rik'iosebis kronologia (parnavazidan ashot' k'urap'alat'amde)*. *kartvelta tskhovreba*. ts. III. tbilisi. (სანაძე, მ. (2016). *ქართლის მეფეებისა და პატრიკოსების ქრონოლოგია (ფარნავაზიდან აშოტ კურაპალატამდე)*. *ქართველთა ცხოვრება*. წ. III. თბილისი).

sanadze, m. (2023). *kartvelta tskhovrebis zogierti adgilis stsorad gagebisatvis matsne. istoriis, arkeogis, etnologiisa da khelovnebis istoriis seria*. №1. tbilisi. (სანაძე, მ. (2023). *ქართველთა ცხოვრების ზოგიერთი ადგილის სწორად გაგებისათვის. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. № 1 თბილისი).